

भारताच्या संदर्भात, येथील लोककलांचा अभ्यास, या लोककलांची विविध प्रांतातील भिन्न भिन्न रूपे, त्यातील साम्य-वैधर्म्य यांचे ज्ञान नाट्यसमीक्षकाला असणे क्रमप्राप्त आहे. कारण नाटकाची पाळेमुळे तिथेच रुजलेली आहेत. खेडोपाडी प्रचलित असलेली लोककला माहीत असल्याशिवाय मराठी रंगभूमीच्या विकासाचे टप्पे ध्यानात येणे अवघड होईल.

रंगमंचावरील नाट्यप्रयोग ही एक उभारणी असते कला आणि कारागिरी यांचा मेळ तिथे जमावा लागतो. रंगमंचावर प्रत्यक्ष वावरणाऱ्या कलावंताच्या कलेचे मर्म ध्यानात येणे जसे नाट्यसमीक्षकाच्या दृष्टीने महत्त्वाचे, तसेच रंगमंचामागील कारागिरांची कल्पकता, परिश्रम यांची समज असणे हेही महत्त्वाचे असते. अलीकडच्या काळात आंगिक, वाचिक, कायिक अभिनयाच्या अभ्यासाच्या शास्त्रशुद्ध पद्धती रुढ झालेल्या आहेत. नटाचा आवाज, त्याच्या मुद्रा, रंगमंचावरील त्याचे येणे-जाणे, वावरणे या सगळ्याबाबतची सूक्ष्मता, अचूकता आज चोखंदळ प्रेक्षकांना अभिप्रेत असते. अशा चोखंदळ प्रेक्षकांची संख्या आज वाढलेली आहे. त्यामुळे नाट्यसमीक्षकांकडून अधिक उच्चतर अपेक्षा आज केल्या जातात.

नाटकाच्या प्रयोगात दिग्दर्शकाचे स्थान व महत्व काय ? नाटकात दिग्दर्शक कोठे व कसा दिसतो, तो कसा दिसायला हवा, कसा दिसू नये याचे ज्ञान नाट्यसमीक्षकाला हवे. नाटककाराचे नाटक दिग्दर्शकाच्या व नटाच्या प्रतिभाबळावर रंगमंचावर उभे राहत असते. त्याची मूळ नाट्यसंहितेची समज किंवा आकलन यावर त्या नाटकाच्या प्रयोगाचे स्वरूप अवलंबून असते. दिग्दर्शकाचे व नटाचे हे आकलन अचूक आहे किंवा नाही हे प्रयोग पाहताना जोखणे हे नाट्यसमीक्षकाचे काम आहे. म्हणजे मूळ नाट्यसंहिता व त्याचा प्रयोग या दोन्हीचा सूक्ष्म अभ्यास नाट्यसमीक्षकाचा असावा लागतो. कधी कधी नाटककाराला अभिप्रेत नसलेला एखादा नवीन अर्थही त्याच्या नाटकात दिग्दर्शकाला किंवा नटाला जाणवतो. आणि तो त्यानुरूप प्रयोग साकार करतो. अशावेळी दिग्दर्शकाच्या किंवा नटाच्या या दृष्टीमुळे नाटकाची थोरवी वाढली आहे की उणावली आहे हेही नाट्यसमीक्षकाला पाहावे लागते.

अशारितीने नाट्यसंहिता आणि नाट्यप्रयोग यांची रसिकसापेक्ष पण मूलग्राही समीक्षा ही नाटककाराला, प्रेक्षकांना, नटांना, दिग्दर्शकांना फार उपयुक्त ठरते. गुणवत्तेचा योग्य तो गौरव, आवश्यक तेथे दोषदिग्दर्शन, व्यापक भूमिकेतून नाट्येतिहासात विशिष्ट नाट्यकृतीचे वा नाट्यप्रयोगाचे स्थान दाखविणे या कार्यामुळे श्रेष्ठ नाट्यसमीक्षकाचा नाट्यक्षेत्रात चांगल्या अर्थाने दरारा असतो. त्याच्या प्रत्येक विधानामागे अनुभवाचे, अवलोकनाचे, चिंतनाचे बळ असते. त्याची नाट्यदृष्टी व्यापक, विशाल आणि त्याचवेळी सूक्ष्म व व्यासंगी रसिकाची असते. नाट्यसमीक्षकाचे मत जाणून घेणे ही नाट्यव्यवहारातील प्रत्येक घटकाच्या बाबतीत आवश्यक बाब असते म्हणूनच नाट्यसमीक्षकाची जबाबदारी ही मोठी असते.

‘ रंगभूमी ’ नियतकालिकाच्यापूर्वी मराठीत झालेल्या नाट्यसमीक्षेचे स्वरूप

मराठीत, नाटकांची परीक्षणे लिहावयास जेव्हा प्रारंभ झाला तेव्हा नाट्यसमीक्षा किंवा नाट्यसमीक्षक यासंबंधीच्या आजच्या संकल्पना डोळ्यापुढे असणे शक्य नाही हे उघड आहे. पण नाटक ही एक कलाकृती आहे, समाजमनावर परिणाम करण्याची ताकद या कलाप्रकारात आहे या जाणीवेतून काही निकष लावून नाटकांची परीक्षणे मराठीत इ.स. १८६५ पासून होऊ लागली. ‘ शालापत्रका ’त कृष्णशास्त्री चिपळूणकरांनी विनायक जनार्दन कीर्तने यांच्या ‘ जयपाळ ’ नाटकाचे इ.स. १८६५ मध्ये परीक्षण लिहिले ते मराठीतील पहिले नाट्यपरीक्षण आहे. ज्ञानप्रकाश, इंद्रप्रकाश, केसरी या वृत्तपत्रात चिपळूणकर यांच्या निबंधमालेत, विविधज्ञानविस्तार, निबंधचंद्रिका या नियतकालिकांत नाटकांची परीक्षणे आणि नाट्यविषयकलेख येत राहिलेले दिसतात. ही नियतकालिके, वैचारिक स्वरूपाची, मान्यताप्राप्त नियतकालिके होती. पण या नियतकालिकांच्या संदर्भात नाटक हा अनेक विषयांपैकी एक विषय होता. नाट्यविचार हे या नियतकालिकांचे एक अंग होते. वाचकवर्गही अर्थातच सर्वसमावेशक मजकुराची अपेक्षा करणारा होता. तरीही या नियतकालिकातील नाट्यविषयक लेखांनी मराठी नाट्यसृष्टीला वैचारिक धन दिले आहे. नाट्यविचाराला चालना दिली आहे. हे मान्य करायलाच हवे, पण हे मान्य करीत असतानाच ‘ रंगभूमी ’ नियतकालिकाचे उद्दिष्ट आणि स्वरूप मात्र नाटक या विषयाला वाहून घेण्याचे होते. हा महत्त्वाचा फरकही ध्यानात घ्यायला हवा. असे असल्यामुळेच, मराठी

नाट्यसमीक्षेचे कोणते स्वरूप रंगभूमीत लेखन करणाऱ्यांना माहीत होते ? त्यांच्यापुढे रंगभूमीपूर्व काळातील कोणती नाट्यसमीक्षा होती ? ते पाहणे गरजेचे ठरते. त्या पार्श्वभूमीवर रंगभूमीतील नाट्यसमीक्षेचे स्वरूप पाहता येते.

मराठी नाट्यसमीक्षा - १८७५ ते १९२०

१८७५ ते १९२० या कालखंडात मराठी नाट्यसमीक्षेला बहर आलेला दिसतो. या काळात नाट्यविषयक विचार व्यक्त करणारी, नाटकांचा इतिहास सांगणारी पुस्तके निर्माण झाली. नियतकालिकांमधून विपुल लेखन झाले. श्री. कृ. कोल्हटकर यांची समीक्षाही याच काळातली आहे. त्यांच्या परीक्षणलेखांची सुरुवात इ.स. १८९३ पासून झाली. थोडक्यात म्हणजे रंगभूमीचा इतिहास सांगणे, नाटकांची परीक्षणे करणे, नाट्यविषयक तात्त्विक विचार मांडणे, नाट्यविषयक निबंध लिहिणे, नाटकांच्या प्रस्तावनांमधून नाट्यविचार व्यक्त करणे इ.रीतींनी हा वाङ्मयप्रकार आणि तत्कालीन नाट्यकृती पारखल्या जात होत्या. या सगळ्यातून स्वतंत्रपणे नाट्यशास्त्र किंवा नाट्यसमीक्षा उभी राहिली नव्हती, हे खरे, पण हे सगळे प्रयत्न अतिशय मौलिक होते. त्यातून वर्तमानाचे दर्शन घडत होते तसेच इतिहास-परंपरांचाही मागोवा घेतला जात होता.

रंगभूमी नियतकालिक १९०७ मध्ये सुरू झाले. त्याच्या चारच वर्षे आधी म्हणजे १९०३ मध्ये दोन महत्त्वाचे नाट्यग्रंथ प्रसिद्ध झाले होते. हे दोन ग्रंथ म्हणजे नारायण भवानराव पावगी यांचा ' भारतीय नाटकशास्त्र व नाट्यकला आणि पौरस्त्य व पाश्चात्य रंगभूमी ' हा ग्रंथ आणि अप्पाजी विष्णु कुलकर्णी यांचा ' मराठी रंगभूमी ' हा ग्रंथ. श्री. पावगी यांच्या ग्रंथात एकूण पंचवीस भागात खालील विषय आलेले आहेत.

१. भारतीय नाट्यकलेसंबंधीचा विचार पहिल्या सोळा भागात आला आहे. त्यात भारतीय नाटक, नाटकशाळा, भारतीय नाटकाचे संविधानक, भारतीय नाटकशास्त्र, नाटकातील पात्रे, भाषा, नाट्यकला, भारतीय नाटकांची परंपरा, भारतीय नाटक व संगीत यांचा परस्परसंबंध याबद्दलचा विचार आला आहे.

२. सतरा ते चोवीस या भागात भारताखेरीज इतर पौरस्त्य व पाश्चात्य नाटके व रंगभूमी, त्यांची नाट्यविषयक अभिरुची यांचा विचार मांडलेला आहे. पाश्चात्य नाटकविचारात ग्रीक, रोमन, इटालियन, स्पॅनिश, फ्रेंच, आंग्ल, जर्मन या देशातील रंगभूमीचा परिचय करून दिलेला आहे.

३. पंचविसाव्या भागात भारतीय रंगभूमी आणि पाश्चात्य नाटकशाळा यांची तुलना आहे.

या ग्रंथाची मूळ बैठक विस्तृत आहे. संस्कृत आणि पाश्चात्य नाटकांच्या, रंगभूमीच्या अभ्यासातून हा ग्रंथ सिद्ध झालेला आहे. त्यातील विवेचनाचा एकांगीपणा, भारतीयत्वाचा अवाजवी अभिमान, भारतीय संस्कृतीच्या चष्म्यातून पाश्चात्य रंगभूमीकडे पाहणे इ. दोष, उणीवा जरी दिसत असत्या तरी त्याकाळात, या विषयाच्या मांडणीसाठी घेतलेले परिश्रम महत्त्वाचे आहेत.

‘ मराठी रंगभूमी ’ या अप्पाजी विष्णु कुलकर्णी यांच्या पुस्तकाची निर्मिती, लोकांच्या बिघडत चाललेल्या अभिरुचीला योग्य वळण लावावे या प्रेरणेतून झालेली आहे. या पुस्तकात मराठी रंगभूमीचा इतिहास आहे. रंगभूमीवर प्रत्यक्ष पाहिलेल्या प्रयोगांची वर्णने आहेत. नाटकांची परीक्षणे आहेत. मनोरंजक वाटेल अशा पद्धतीने प्रवाही निवेदनातून तीन भागात एकूण मराठी रंगभूमीचे चित्र येथे उभे केलेले आढळते. पहिल्या भागात मराठी रंगभूमीची मूळ पीठिका सांगितली आहे. दुसऱ्या भागात मराठीत संगीत नाटक कसे अवतरले ते सांगून संगीत नाटके करणाऱ्या नाटकमंडळ्यांची माहिती दिली आहे. तिसऱ्या भागात संकीर्ण स्वरूपाची चर्चा आहे. उदा. पौराणिक नाटके कोणत्या धर्तीवर करावीझ? संगीत नाटकांसंबंधी विशेष सूचना, नाटकात स्त्रिया असण्यापासून फायदे व तोटे इत्यादी.

रंगभूमी नियतकालिकाच्या निर्मितीमागील हेतू, प्रेरणा आणि त्या नियतकालिकातील लेखांचे स्वरूप पाहिले की या दोन ग्रंथाचे अप्रत्यक्ष ऋण तरी या नियतकालिकावर नक्कीच आहे असे वाटते.

१८७५ पूर्वीचा असला तरी महत्त्वाचा असल्याने ज्याचा उल्लेख आवश्यक आहे असा १८७२ मधील, श्री. कृ.बा. मराठे यांचा ‘ नावल व नाटक ’ हा निबंध होय. हा निबंध

म्हणजे अर्वाचीन वाङ्मयावरील अर्वाचीन दृष्टिकोनातून झालेली पहिली वाङ्मयीन टीका होती. नावल व नाटक म्हणजे चमत्कारिक गोष्ट. पण त्यात असंभाव्यता नसावी तर स्वाभाविकता असावी. काळ, पुरुषस्वभाव व स्थल यांचे ऐक्य असावे. वाचकांच्या हृदयात दया, धैर्य, शौर्य इ. मनोवृत्ती वृद्धिंगत होतील अशा गोष्टी असाव्यात. सृष्टीतील नैसर्गिक स्वरूपाचे वर्णन, सर्वसामान्य कामक्रोधादिकांचे मासले, उत्तेजन येईल व समाधान होईल असा विषय असावा. सर्वास समजण्याजोगे सुलभ शब्द वापरावे. गोष्ट साधी, सोपी, असावी अशा अपेक्षा श्री. मराठे यांनी व्यक्त केल्या आहे. ललित वाङ्मयाचा विषय, त्याचे प्रयोजन आणि परिणाम, त्याची भाषा या विषयाची वास्तव आणि ध्येयवादी दृष्टी येथे प्रकट झाली आहे.

विष्णुशास्त्री चिपळूणकर

१८७५ ते १९२० या कालखंडावर विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांचा फार मोठा प्रभाव आहे. शालापत्रक, निबंधमाला, केसरी यात त्यांनी इतर विषयांबरोबर नाटकाच्या संदर्भातही मौलिक लेखन केले आहे. 'भाषांतर', 'ग्रंथावर टीका', 'संस्कृत कविपंचक', 'द टेम्पेस्ट', व 'तारा' या दोन नाटकांवरील टीकालेख, भवमूर्तीवरील निबंध, 'नाटके करावीत की करू नयेत?' हा लेख या सर्व लेखनात स्वतंत्र, मूलग्राही आणि नवीन विचारधारा दिसते. चिपळूणकरांच्या निबंधलेखनातून, तत्त्वविचारातून, परीक्षणांतून प्रकट होणारी वाङ्मयीन दृष्टी, विशुद्ध रसिकता जोपासणारी अभिरुची ही त्याकाळी अपूर्व होती. वाङ्मयाकडे वाङ्मय म्हणून पाहायला शिकविणारे विष्णुशास्त्री हे, शास्त्रीपंडितांच्या पठडीतील साचेबंद दृष्टिकोन झुगारून देणारे अव्वल दर्जाचे रसिक विचारवंत होते. नाटकांकडे पाहाण्याचा तत्कालीन दृष्टिकोन हा उपेक्षेचा, कुचेष्टेचा असल्याने, नाटक हे लोकशिक्षणाचे एक माध्यम आहे. ही त्याची शक्ती चिपळूणकरांना प्रभावी रीतीने लोकांपुढे मांडावी लागली. ते काम त्यांनी केले. त्याचप्रमाणे नाटककाराचे कार्य कोणते तेही त्यांनी सांगितले. 'नाटके करावीत की करून नयेत' या विषयावर २९ नोव्हेंबर १८८१ पासून 'केसरी'तून पाच लेख लिहिले. यात त्यांची दूरदृष्टी दिसते. या पार्श्वभूमीवर १९०५ मध्ये सुरू झालेल्या 'भाला' या पत्राच्या १ सप्टेंबर १९०९ च्या

अंकात ' भाला 'कारांनी ' नाटके आणि नाटकगृहे ' ७ हा अग्रलेख लिहिला आहे. त्यातील परंपारिक विचार पाहण्यासारखा आहे.

' भाला 'कार म्हणतात - '' नाटकांपासून नीतिसंपन्नतेपेक्षा नीतिभ्रष्टाच जास्त उत्पन्न होते. नाटके पाहण्यास जाण्याचा मुख्य प्रधान हेतु करमणूक आहे. परतंत्र व कफल्लक राष्ट्राला नाटकांची करमणूक सर्वथैव घातुक आहे अशा जनानी करमणुकीने परतंत्र लोकांची मने जास्तच जनानी होतात. नाटकासारख्या करमणुकी जितक्या लौकर बंद पडतील तितके राष्ट्रच्या दृष्टीने जास्त हितावह आहे. परतंत्र राष्ट्र रंगेलपणाचा जितका नायनाट करावा तितका जास्त हितकारक होय. यादृष्टीने सध्याच्या नाट्यकलेच्या भरभराटीबद्दल आम्हास आनंद न होता उलट खेदच वाटत आहे. ''

हे अवतरण देण्याचा हेतू हा की, विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांच्या लेखानंतर तब्बल अठ्ठावीस वर्षांनंतरसुद्धा नाटकासंबंधीचा असा प्रतिगामी दृष्टिकोन वृत्तपत्रातून प्रगट होत होता. यामुळे विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांच्या विचाराची झेप सहज लक्षात येते. तसेच रंगभूमी नियतकालिकाच्या जन्माच्या काळात समाजाची नाट्यविषयक धारणा कशी होती होती हे कळते.

विष्णुशास्त्री चिपळूणकर संस्कृत साहित्याकडे पाश्चात्य दृष्टिकोनातून पाहू लागल्यामुळे मराठी नाट्यविचाराला एका नवीन दृष्टीची चाहूल लागली.

गोपाळ गणेश आगरकर

गो. ग. आगरकर यांच्या काही मोजक्या पण महत्त्वपूर्ण; साहित्यविषयक लेखांतून नवे विचार व्यक्त झालेले दिसतात. आगरकरांचा साहित्यविचार त्यांच्या, ' शेक्सपिअर भवभूती आणि कालिदास, ' ८ ' कवी काव्य, काव्यरती ' ९ या लेखात आणि ' विकारविलसित 'च्या प्रस्तावनेत पाहावयास मिळतो. वरील, दोन्ही लेख त्यांनी ' केसरी 'च्या अनुक्रमे पहिल्या व सहाव्या वर्षाच्या अंकात लिहिले होते. कालिदासापेक्षा भवभूती श्रेष्ठ व भवभूतीपेक्षा शेक्सपिअर श्रेष्ठ या आगरकरांनी मांडलेल्या मतामुळे त्याकाळी वाद निर्माण झाला. पौर्वात्य व पाश्चिमात्य अशा दोन उत्तुंग कवींची एका व्यापक साहित्यदृष्टीतून केलेली

तुलना नाट्यविषयक सखोल चिंतनाची द्योतक आहे. रसाविष्कारापेक्षा मानवी स्वभावदर्शनाला आगरकरांनी दिलेले महत्त्व रूढ संस्कृत साहित्यशास्त्रीय दृष्टिकोनापेक्षा स्वतंत्र दृष्टीचा प्रत्यय देणारे होते. नाटकात विचारवैशिष्ट्य असले पाहिजे ही जाणीव मराठी साहित्यविचारात नव्यानेच प्रगट झाली होती. ' कवी, काव्य, काव्यरती ' या लेखात साहित्याचा मानसशास्त्रीय दृष्टिकोनातून केलेला विचार महत्त्वाचा आहे. काव्याच्या संदर्भातील अनेक मूलभूत तत्वांची चर्चा या लेखात आहे. 'ङ्गविकारविलसितङ्ग'च्या प्रस्तावनेत भाषांतराच्या स्वरूपाविषयीचे विचार व्यक्त केले आहेत. शेक्सपीअरची नाटके मराठीत भाषांतर-रूपांतरांच्या माध्यमातून ज्याकाळात भराभर येऊ लागली होती, त्या सुमारास आलेला भाषांतराविषयीचा, नाटकाच्या भाषेविषयीचा विचार महत्त्वाचा आहे. नाटकातील वास्तव व प्रत्यक्षातील वास्तव यातील फरक त्यांनी स्पष्ट केला. तसेच, बाह्य रंगभूमी आणि मानसिक रंगभूमी असे वर्गीकरण करून या दोन्ही रंगभूमीवर आणण्याच्या नाटकातही प्रकारभिन्नता असते हा विचार त्यांनी मांडला.

आगरकरांनी स्वतंत्र चिंतनातून पाश्चात्य नाट्यविषयक दृष्टिकोनाचा स्वीकार केला पौर्वात्य व पाश्चात्य कवी-नाटककारांची तुलना केली. काव्य-नाटकातील वास्तवासंबंधीचा नवा विचार मांडला. भाषांतरासंबंधीचा विचार मांडला. साहित्यसमीक्षेत मानसशास्त्रीय दृष्टिकोनाचा अंतर्भाव केला. बाह्य रंगभूमी आणि मनोमंचावर साकारणारी रंगभूमी हा सूक्ष्म भेद जाणणारी दृष्टी व्यक्त केली. आगरकरांच्या नाट्यविषयक चिंतनामुळे मराठी साहित्यविचारात ताजेपणा, आधुनिकता, प्रगल्भता आली. नाट्यविषयक मूलतत्वांना भिडण्याची प्रक्रिया सुरू झाली.

श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर

१८७५ ते १९२० या कालखंडातील सगळ्यात महत्त्वाचे समीक्षक म्हणजे श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर. समकालीन नाटकांची परीक्षणे, तत्त्वविचार, वेगवेगळ्या प्रस्तावना, अध्यक्षीय भाषणे इत्यादीतून आणि स्वतःच्या नाट्यकृतींमधून कोल्हटकरांचा साहित्य-शास्त्रीय दृष्टिकोन सतत प्रगट होत राहिला होता. विविधज्ञानविस्तारात प्रसिद्ध होत असलेल्या

नाट्यविषयक लेखनात कोल्हटकरांचे स्थान फार वरचे आहे. ' विक्रमशशिकला ', ' तोतयाचे बंड ', ' मॅक्बेथ नाटकाची दोन भाषांतरे ', ' सौभद्र ' इ. परीक्षणलेखातून कोल्हटकरांची स्वतंत्र नाट्यदृष्टी दिसते. सौंदर्य हे महत्वाचे वाङ्मयीन मूल्य मानणाऱ्या कोल्हटकरांनी मराठी साहित्यसमीक्षेला नवे वळण लावलेले आहे. तत्त्वचर्चेमध्ये शुद्ध सौंदर्यदृष्टी आणि परीक्षणलेखात नाट्यकृतींचा सामाजिक अंगाने विचार असे कोल्हटकरांच्या लेखनात घडलेले दिसते. वाङ्मयकृतीत सामाजिक आशयाला प्राधान्य असणे हे त्या कालखंडाचे एक वैशिष्ट्यच होते. वाङ्मयाकडे वाङ्मय म्हणून पाहिले पाहिजे. वाङ्मयाच्या संदर्भात शुद्ध रसास्वाद, सौंदर्यदृष्टी ही महत्वाची आहे ही जाणीव त्या काळात निर्माण झालेली होती. ती विकसित होत होती पण तरीही सामाजिकतेचे मूल्य महत्वाचे वाटत होते. वाङ्मयाचे सौंदर्यमूल्य महत्वाचे की सामाजिक मूल्य महत्वाचे या दोन प्रश्नात साहित्यविचार हेलकावे खात असल्याचे दृश्य कोल्हटकरांच्या समीक्षालेखनात दिसते. याचे कारण त्या काळाची मर्यादा हेच आहे. कोल्हटकरांनी रससिद्धांत, आनंदमीमांसा यांचा नव्याने विचार मांडला. साहित्यशास्त्रीय परिभाषा घडविली. शास्त्रीय काटेकोर भाषेत समीक्षा लिहिली हे त्यांचे मराठी समीक्षेवरील फार मोठे ऋण आहे. कोल्हटकरांच्या समीक्षालेखनामुळे मराठी नाट्यविचार आणि एकूण साहित्यविचार खूप प्रगत झाला. मराठी समीक्षा भक्कम पायावर, नवे बळ घेऊन उभी राहिली.

वृत्तपत्रे आणि नियतकालिके यातील नाट्यविषयक लेखन

रंगभूमी नियतकालिकाच्या आगेमागे अनेक वृत्तपत्रे व नियतकालिके यातून नाट्यविषयक लेख, नाटकांची परीक्षणे येत राहिलेली दिसतात. केसरी, निबंधमाला, ज्ञानप्रकाश, इंदुप्रकाश, विविधज्ञानविस्तार, सरस्वतीमंदिर, केरळकोकिळ, चित्रमयजगत् अशी अनेक नावे घेता येतात. या सगळ्यात आलेल्या नाट्यविषयक लेखनाचा आढावा येथे घेणे शक्य व आवश्यक नाही पण वानगीदाखल ' केसरी ' आणि ' विविधज्ञानविस्तार ' यातील काही लेखांच्या माहितीवरून तत्कालीन नाट्यविचाराची रूपरेषा लक्षात येते. लेखांच्या शीर्षकावरून विचाराची दिशा कळते. कोणत्या नाटकांवर परीक्षणे लिहावीशी वाटली आहेत ते पाहिल्यावर त्याकाळातील महत्वाची नाटके कोणती होती त्याचा अंदाज येतो.

‘ केसरी ’ तील नाट्यविषयक लेख

१८८१ मध्ये केसरीत नाटकासंबंधीचे काही महत्त्वाचे लेख आलेले आहेत. १ फेब्रुवारी आणि २९ नोव्हेंबर १८८१ मध्ये ‘ नाटक ’ या विषयावर अग्रलेख आहेत. नाटकग्रंथ व नाटक प्रयोग यासंबंधीचे विचार यात आहेत. १ मार्च १८८१ मध्ये आर्योद्धारक मंडळी आणि ऑथेल्लो नाटकाचा मराठी प्रयोग यावर लेख आहे. तर (केसरी वर्ष १ले अंक ४८ ते ५२) याच सालात २९ नोव्हेंबर व ६, १३, २०, २७ डिसेंबरला ‘ नाटके करावीत की करू नयेत ’ या विषयावर विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनी पाच लेख लिहिले आहेत.

१८८२ व १८८३ मध्ये ‘ सौभद्रा ’ च्या प्रयोगावर लिहिले आहे. तर २९ जानेवारी १८८६ ला ‘ इंग्लंडमध्ये केलेल्या शाकुंतला ’ ची दखल घेतलेली आहे. ६ सप्टेंबर १८८७ ला अभिनवतरुणीशिक्षणनाटिकेबद्दल लिहिले आहे, तर ३० जून १८९१ ला ‘ संमति-कायदा ’ नाटकाचा प्रयोग यावर लिहिलेले आहे. भाषांतरित, पौराणिक, सामाजिक सर्व प्रकारच्या नाट्यप्रयोगांकडे ‘ केसरी ’ ने लक्ष वेधलेले दिसते. पाश्चात्य देशात आपल्या नाटकांचे प्रयोग होणे ही त्या काळाच्या दृष्टीने अभिनव घटना होती म्हणून तिची चर्चा केसरीकारांनी केलेली आहे. रंगभूमी नियतकालिकाच्या काळातील ‘ प्रेमसंन्यास ’, ‘ विद्याहरण ’ या नाटकांच्या प्रयोगांवर अनुक्रमे ८ ऑगस्ट १९११ व १ जुलै १९१३ च्या अंकात लिहिले आहे. नाट्यप्रयोगांवर लिहीत असताना ‘ सभागृहापेक्षा पुण्यामध्ये नाटकगृहाची जरूरी अधिक आहे. ’ हा कालसुसंगत विचारही १६ फेब्रु. १९०९ च्या अंकात मांडला आहे.

‘ केसरी ’ सारख्या राजकीय स्वरूपाच्या वृत्तपत्रालाही नाटक हा विषय कसा जिव्हाळ्याचा वाटत होता ते यावरून लक्षात येते.

विविधज्ञानविस्तार

विविधज्ञानविस्ताराचे स्वरूप त्याच्या नावाप्रमाणेच व्यापक, सर्वसमावेशक होते. पण विस्ताराची वाङ्मयीन, विशेषतः नाट्यविषयक कामगिरी फार मौलिक आहे. या नियतकालिकाने नाट्यविचाराला, नाट्यपरीक्षणांना प्रतिष्ठा प्राप्त करून दिलेली आहे. श्री. कृ. कोल्हटकर, कृ. प्र. खाडिलकर यांच्यासारख्या मातब्बर लेखकांनी 'विस्तारा' त लेखन केलेले आहे.

१८६७ मध्ये 'विविधज्ञानविस्तार' सुरू झाले आणि सुरुवातीपासूनच 'विस्तारा' त नाट्यविषयक प्रश्नांचा ऊहापोह सुरू झाला. १८६८ मध्ये 'मनोरमा' नाटकाच्या परीक्षणाच्या निमित्ताने शोक-रसप्रधान नाटकांचे विवेचन केले आहे. संस्कृतमध्ये शोकरसाला प्राधान्य असलेली नाटके होती, पण शोकान्त नाटक संस्कृत साहित्यशास्त्राला मुळीच मान्य नव्हते मग मराठीत शोकान्त नाटके असावीत का ? हा त्या काळी एक चर्चेचा विषय होता. १८६९ मध्ये 'नाटक' या लेखात शोकान्ताचा विचार मांडला गेला त्याचप्रमाणे नाटकात विनोदाचे स्थान कोणते असावे त्याचीही चर्चा केली गेली. नाटकांच्या भाषेसंबंधीचा विचार, भाषांतरित नाटकांचा विचार, नाटकातील संगीताबाबतचा विचार हे तत्कालीन समीक्षेतील महत्त्वाचे घटक होते. यासंबंधी 'विस्तारा' त विपुल चर्चा झाली आहे. अनंत वामन बरवे यांचा 'अलीकडील नाटके' हा लेख 'विस्तारा' त प्रसिद्ध झाला आहे. (वि. ज्ञा. वि. पृ. ४६ वे, अंक ७ वा, १९१५, पृष्ठ २९३) या लेखात श्री. बरवे यांनी 'अलीकडील' नाटकात शृंगार व हास्य या दोन रसांचा अतिरेक होत आहे यामुळे लोकाभिरुची बिघडते आहे असे मत व्यक्त केले आहे. 'काव्ये, कथानके आणि नाटके ही रंजनाच्या द्वारे लोकशिक्षणार्थच निर्माण व्हावयाची असतात. हे त्यांचे प्रयोजन केव्हाही विसरले जाता कामा नये.' असा स्पष्ट विचार मांडला आहे. तर याच्या बरोबर विरुद्ध मत श्री. वा. ना. देशपांडे यांनी गेल्या पंचवीस वर्षांतील नाटके, त्यांचे गुणदोष व त्यांच्या प्रगतीचे उपायङ्ग' या लेखात मांडले आहे. (वि. ज्ञा. वि. पुस्तक ४६, अंक १०वा, पृ. ३७७) ते म्हणतात प्रत्येक नाटकाचे काही ध्येय असले पाहिजे. काहीतरी उदात्त हेतू असला पाहिजे असा आग्रह धरणे चुकीचे आहे. नाटकाचा प्रधान हेतू चित्तरंजन हा आहे व शिक्षणाचा हेतू गौण आहे. 'नाट्यं भिन्नरुचेर्जनस्य बहुधाप्येकं समाराधनम्' ही व्याख्या योग्य आहे. नाटक हे ललितकलांपैकी एक आहे. तेव्हा त्याच्याकडे झळझलश षि अर्ीं म्हणून पाहता आले पाहिजे. हे विचार खूप प्रगत आणि व्यापक दृष्टिकोन व्यक्त करणारे आहेत. याच लेखात, नाटक हे साहित्यशास्त्राचे एक अंग, या दृष्टीने इतर अनेक पैलूंचा विचार व्यक्त केला आहे.

नाटकातील व्यक्तिचित्रण, शृंगार, विनोद, पर्यवसान, भाषांतरित, रूपांतरित नाटके, अशा प्रकारच्या महत्वाच्या बाबींचा परामर्ष लेखकाने घेतला आहे. मराठी नाटकातून आढळणारे प्रमुख दोषही सांगितले आहेत. ते असे

(१) काही थोडी नाटके वगळता मनुष्यस्वभावाचे यथाथत्य चित्र आमच्या नाटकातून दिसून येत नाही.

(२) आपल्याकडील नाटकातून समाजस्थितीचे असावे तसे बरोबर चित्र उठलेले दिसत नाही. पुष्कळ नाटकांच्या कथानकांचे काळ न ठरविता येण्याजोगे असतात. एखादा परका माणूस जर केवळ आपल्या नाट्यवाङ्मयावरून आपल्या समाजस्थितीची कल्पना करू म्हणेल तर ते त्याला अशक्य आहे.

(३) आपल्याकडे, लोकांना एखाद्या निश्चित ध्येयाचा उपदेश करावयाचा अशा हेतूने लिहिली गेलेली फारच थोडी नाटके आहेत. प्रस्तुत काळी आम्हांस शारदेसारख्या सामाजिक नाटकांची फार आवश्यकता आहे.

(४) नाटकातील विनोदाला दिवसेंदिवस अस्वाभाविकता व कृत्रिमता येऊ पाहात आहे.

(५) शृंगारात व विनोदात योग्य मर्यादेचे उल्लंघन होते.

या विवेचनावरून नाट्यविचार किती सखोल आणि सूक्ष्मरीतीने होत होता याची कल्पना येते. १८७५ ते १९२० या कालखंडातील समीक्षाविचाराचे हे संपूर्ण वर्णन नाही. परंतु रंगभूमी नियतकालिकाच्या अभ्यासाच्या संदर्भात थोडी रूपरेषा नजरेपुढे असणे आवश्यक वाटले तेवढा निर्देश येथे केला आहे.

समारोप

रंगभूमी नियतकालिकातील नाट्यपरीक्षणांचे स्थूल स्वरूप या प्रकरणात सांगितले आहे. या परीक्षणलेखांचा अभ्यास, त्यांचे ऐतिहासिक मूल्य ध्यानात घेऊन करावयाचा आहे. तो करीत असतानाच नाट्यकलेच्या विकासाला या लेखांनी कसा हातभार लावला, कोणत्या प्रकारची अभिरुची जोपासली, हे सारे स्पष्ट होत जाईल. पण या परीक्षणलेखांचे परीक्षण करताना मुळात नाट्यविषयक संकल्पनांचे स्पष्ट चित्र माहीत असणे आवश्यक वाटले. ' नाटक ' या वाङ्मयप्रकाराशी निगडित असलेल्या महत्त्वाच्या घटकांचा विचार येथे मांडणे महत्त्वाचे वाटले. भरतमुनींच्या नाट्यशास्त्रापासून ते अलीकडील काळापर्यंत जे नाट्यसंकल्पनाविषयक चिंतन झालेले आहे त्याची ठळक रूपरेषा नजरेपुढे असली की, विशिष्ट कालखंडातील लेखनाकडे पाहण्याची एक दृष्टी येईल, पायाभूत स्वरूपाचा विचार मनाशी पक्का असला की या लेखनातील गुणांची, मर्यादांची पारख करणे सोपे जाईल या हेतूने नाट्याच्या विविध व्याख्या, वर्णने, तत्त्वविचार हे सगळे एकत्रितपणे, विस्ताराने येथे दिले. नाट्यसमीक्षकाच्या गुणवत्तेविषयी मराठीत व्यक्त झालेले विचार हे आदर्श स्वरूपाचे आहेत हे खरे, पण ते येथे सांगितले याचे कारण समीक्षकावर टाकली जाणारी किंवा त्याला पेलता यायला हवी अशी जबाबदारी केवढी मोठी आहे याची जाणीव त्यामुळे होते. एवढ्या व्यापक अपेक्षा रंगभूमी नियतकालीन समीक्षकांकडून करणे कालदृष्ट्या न्याय्य होणार नाही. पण त्याकाळातील नाट्याभ्यासक कोणत्या टप्प्यापर्यंत पोहोचले होते, पूर्वकालीनांच्या ते किती पुढे गेले, हे सारे अभ्यासताना त्याचा अप्रत्यक्ष उपयोग होईल. रंगभूमीपूर्वकालीन व समकालीन नाट्यसमीक्षेचे स्वरूप माहीत असल्याने रंगभूमीकालीन अभ्यासाची गुणवैशिष्ट्ये अधिक स्पष्ट होतील.

या प्रकरणातील एकूण विवेचन हे मुख्य अभ्यासाची बैठक तयार होण्याच्या दृष्टीने केलेले आहे. मुख्य विषयाची पूर्वतयारी, पार्श्वभूमी या दृष्टीने केलेले आहे. यातील व्याख्या किंवा तत्त्वे रंगभूमी नियतकालिकातील लेखांना लावून दाखविण्याचे किंवा त्याबरहुकुम येथे लेखन केलेले आहे किंवा नाही ते तपासण्याचे उद्दिष्ट मनाशी ठरविलेले नाही. कारण मग, ती काही प्रमाणात तरी तांत्रिक, रुक्ष प्रक्रिया होईल. उपलब्ध पूर्वज्ञान मनात जागृत ठेवून पण त्याची चौकट बनू न देता रंगभूमी नियतकालिकातील लेखांचा, पुढील प्रकरणांत विचार करावयाचा आहे.

१. नाट्यविषयक टीकाशास्त्र (The Ethics of Theatrical Criticism) रंग. व.४, अं.७/८/९, जुलै ते ऑक्टो १९११, पृ. १ ते १६
याच लेखाचे पुनर्मुद्रण रंग. नवी आवृत्ती फेब्रु./मार्च १९२८ अंक ११/१२
२. नाट्यकलेची उत्पत्ती - श्री. ज्योतिरिन्द्रनाथ ठाकूर, रंग. व.२, अं.१, ऑगस्ट १९०८, पृ. ३ व ४
३. नाटकविषयक व्यापक विचार, रंग. व.२, अं. ५/६/७, डिसें. १९०८, जाने./फेब्रु. १९०९, पृ. ५०
४. नाटककार आणि दिग्दर्शक (पूर्वार्ध) - डॉ. व. दि. कुलकर्णी, Reprinted from the Journal of the University of Bombay, Post-Centennial Silver Jubilee Year, Volume 1982.
५. योऽयं स्वाभावो लोकस्य सुखदुःखसमान्वितः ॥
अङ्गाद्यभिनयोपेतः नाट्यमित्यभिधीयते ॥
६. डॉ. कुलकर्णी भीमराव - ' साहित्यचर्चा आणि साहित्यसमीक्षा '

' केसरी १८८१ ते १९८१ वैचारिक संदर्भ आणि वाटचाल ' संपा. डॉ. शरच्चंद्र गोखले, मूळ लेख - केसरी व.१, अं. ४८ ते ५२, २९ नोव्हें. १८८१ व ६, १३, २०, २७ डिसेंबर १८८१
७. भाल्याची फेक - संपा. श्री. पु. गोखले, केसरी प्रकाशन, पुणे १९७८

८. केसरीतील निवडक निबंध, संपा. गो. ग. आगरकर, आवृत्ती २री, पृ. २४८ ते २५०
मूळ लेख केसरी ८ मार्च १८८१

९. केसरीतील निवडक निबंध पुस्तक १, आवृत्ती दुसरी, पृ. २६६-२७५, मूळ लेख
केसरी वर्ष ६ वे अं. ४६, व. ४९